

ПРИЧИННО-АКСІОМАТИЧНІ ОСНОВИ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ

Аналізується рольове значення суддівського розсуду, визначаються причинно-аксіоматичні основи його використання в умовах сучасної правової дійсності.

Ключові слова: суддівський розсуд, суддівське пізнання, оціночні поняття.

Постановка проблеми. У практичній реалізації теоретичної платформи правової держави значну роль покликана відігравати власне судова гілка влади, до першочергових завдань якої належить не формальне, а реальне забезпечення ефективного механізму захисту основних прав і свобод людини. При цьому колишні концептуальні схеми, які орієнтують на дещо спрощене розуміння суду як бюрократичної установи, діяльність якої зводиться виключно до механічних дій по трансформації норм права в індивідуальні акти позбавлені актуальності. Виникає потреба в нових методологічних підходах, що дали би змогу розглянути цю інституцію з ширших позицій: вбачаючи в ній реального гаранта природних прав людини, який у випадках наявності розривів між конституційними положеннями та реальною дійсністю, відносної визначеності змісту застосовуваної юридичної норми, прогалин у законодавстві чи колізій нормативно-правових приписів, мав би можливість за власним розсудом вирішити подібного роду проблемні питання. Крім того, необхідність інтенсифікації досліджень у зазначеному напрямку значно посилюється й тим фактом, що однією з широко визнаних сучасних закономірностей правового регулювання є його деформалізація. Остання полягає у тому, що по-перше, у законодавстві підвищується питома вага юридичних норм з відносно визначеним змістом, зокрема норм оціночних, а по-друге, як наслідок цього розширюється сфера розсудового правозастосування. В свою чергу розширення останньої дає можливість судді повніше і точніше враховувати потреби та інтереси суб'єктів у процесі правозастосувальної діяльності, а отже, гуманізувати її. Такі зрушення у правовому регулюванні, що мають людиноцентриську спрямованість дають можливість при вирішенні юридичних справ брати до уваги конкретні особливості життєвої ситуації, ретельніше враховувати й повніше реалізовувати індивідуальні інтереси окремих осіб – суб'єктів правовідносин, забезпечувати не тільки законність і обґрунтованість, але й справедливість правозастосувальних рішень.

Ступінь наукової розробки проблеми.

Проблематика суддівського розсуду – порівняно нова сфера наукових досліджень пострадянського періоду. Цей факт є виявом підсвідомого існування відомої тенденції щодо досить обережного й обмеженого дослідження дискреційних повноважень суддів, для якої була характерна механізація права внаслідок офіційного визнання як єдиноможливого і правильного позитивістського підходу до розуміння права. Через високий ступінь процедурного формалізму останнього розв'язання кожної правової проблеми було можливе лише на підставі закону: як результат – убогість і надмірна врегульованість суспільного життя, типовий характер конфліктних ситуацій, які виникали породжували рутинну практику і зводили нанівець необхідність використання такого тонкого і складного інструменту, як суддівський розсуд.

Незважаючи на стійкість догматів радянського права та використання деякими авторами відомих ще з радянських часів аргументів щодо неприйнятності ідей вільного правознаходження, творчої ролі судді при здійсненні правосуддя та недоречності подолання розриву між законодавчим задумом і практикою правозастосування, останнім часом, як справедливо зазначає Б. Малишев, «у юридичній літературі спостерігається зростання чисельності прихильників активізації ролі суду у створенні юридичних норм» [9, с. 70]. Так, вітчизняний філософ права В. Копоть у своєму дисертаційному дослідженні приходять до висновку, що при реформуванні української судової системи необхідно не лише змінювати зовнішню сторону питання, яку складає законодавство, а й приділити пильну увагу внутрішній стороні проблем правосуддя. Останнє, на думку автора, визначається тим фактом, що судові рішення базується не тільки на нормах закону, доказах, узагальненій судовій практиці (тобто на об'єктивних чинниках), але й на суддівському розсуді (чиннику, який має суб'єктивний характер) [7, с. 145]. Аналізуючи судову практику як нетрадиційне джерело приватного права, російський дослідник Д. Храмов відзначає, що «правосуддя відрізняється наявністю власного пере-

конання про розумне, справедливе й належне. Із цього складається його самостійна й творча роль у правовому житті. Ця роль набуває особливого значення, коли ... законодавство уміщуючи загальні формулювання, змушує суддів при прийнятті рішень відображати норми у конкретному спорі, пояснюючи свою позицію. Будь-яка судова справа передбачає ретельний аналіз, пояснення, аргументацію судді» [12, с. 53]. Як стверджує Є. Мішина, «без суддівського розсуду у принципі неможлива судова діяльність. Таке правове явище надзвичайно важливе – це вірний шлях до виправлення судової практики й відходу від практики одноманітної, але хибної. Якщо суддя загнаний у прокрустову хибність формальних міркувань, неможливо розраховувати на ухвалення справедливого рішення» [10, С. 113]. Окрім вищезгаданої когорти правників на дискреційних повноваженнях судді також наголошують А. Барак, Л. Берг, А. Бернюков, І. Булгакова, Р. Вахітов, В. Грищук, В. Канцір, Г. Мельник, О. Папкова, М. Рісний, М. Савенко, О. Севастьянова, С. Сливка та ін.

Основна мета статті полягає в аналізі причинно-аксіоматичних основ суддівського розсуду.

Виклад основного матеріалу. Більшість авторів убачають рольове значення суддівського розсуду перш за все у сприянні поглибленню системності правового регулювання та підвищенню його ефективності, оскільки завдяки ухваленню дискреційних рішень виявляються латентні взаємозв'язки між правовими нормами, а напіврозірвані – логічно добудовуються. Під час застосування діючого законодавства в діяльності правозастосувальних органів нерідко зустрічаються ситуації, які не знаходять свого прямого врегулювання в законі чи іншому нормативному акті. Останній факт пояснюється тим, що сучасна правова реальність настільки багатогранна, що в ній неможливо все передбачити, а тим більше законодавчо закріпити, врахувати всі її тонкощі й нюанси. Соціальні проблеми, що вимагають законодавчого втручання, невичерпні. Одного разу визначивши деякі правила, закинувши в суспільство базисну нормативну інформацію, законодавець, ґрунтовніше осмислюючи об'єкт регулювання, часто зіштовхується з необхідністю нових, більш детальніших, зрозумілих, докладних визначень – аж до опису того, якому суб'єкта, як, в яких умовах необхідно діяти. Звідси – геометрична прогресія зростання кількості нормативних актів, від якого не рятують заходи з очищення законодавчого масиву від неактуального матеріалу що, як правило, супроводжують

уведення в дію знову створюваних актів. Але, незважаючи на це, будь-якій, навіть досконалій, позитивній системі норм властиві прогалини, оскільки попри їхню досконалість, життя створює нові суперечливі ситуації, розв'язати які повинен суд. Так, досліджуючи цю проблему, В. Жуйков, зазначає: «прогалини в праві були, є і будуть завжди, як би законодавець не хотів і не вмів приймати необхідні закони, позаяк передбачити всі відносини, що потребують законодавчого регулювання, просто неможливо. В окремі історичні періоди навіть стабільне й добре розроблене законодавство починає кардинально оновлюватися, що неминуче призводить до значного зростання прогалин, які, на думку автора, повинен заповнити суд» [6, с. 147].

Значна актуалізація проблеми рольового значення судової дискреції пов'язана не лише із релевантністю її динамічним життєвим реаліям суспільства, але й пояснюється тією обставиною, що суддівський розсуд є суспільно необхідним засобом, за допомогою якого зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизується і вони стають застосовними при вирішенні окремих спірних ситуацій. Як справедливо вважає С. Алексєєв, «норма, що передбачає індивідуальне регулювання, не дає вичерпного, абсолютно визначеного вирішення того чи іншого питання, залишаючи в регулюванні ніби деякі «порожнини», і водночас дозволяє визначеним особам самим вирішувати (конкретно врегулювати) дане питання» [2, с. 73]. Схожої позиції дотримується й К. Скловський, який зауважує, що «право – не результат волі законодавця, а продукт розвитку суспільства, відображення і закріплення відносин, що склалися між людьми. Можна затвердити закон, який вступає у протиріччя з основами права, зі справедливістю, але тоді це вже буде не право, а свавілля. Закон – це завжди більш-менш точне, більш-менш повне відображення права, і тільки суд при розгляді конкретного спору може дати оцінку відповідності закону праву при застосуванні у конкретному випадку» [11, с. 15].

Зміст законодавчої норми має загальний характер, охоплює своїм регулюванням в узагальненій, абстрактній формі певний вид суспільних відносин, установлює загальне правило поведінки. Але в цьому узагальненому змісті законодавчої норми криється й її недолік. Абстрактну позитивну норму ніколи не можна сформулювати остаточно. Вона не терпить абсолютних формулювань й підводить у різних соціальних ситуаціях, усіх таких різних під одне загальне

правило. Позитивна норма не може вести до справедливості; вона починається із закликів до «рівності», ніби рівність означає справедливий устрій життя. Насправді ж усі життєві ситуації різні, й визначити їх властивості в одній абстрактній нормі неможливо. Закон у значенні загального правила завжди вступатиме у сферу конкретної емпірії з множинністю, яка не піддаватиметься ніякому передбаченню. Пошуки «досконалого законодавства», що охоплювало б усі подробиці й передбачало всі можливі випадки, безглузді й згубні. З часом закон неминуче залишиться на рівні абстрактності й загальності. І якщо він прагнутиме педантично передбачити та регламентувати кожний прояв життя, то виникне поліцейська держава, в якій усе буде підпорядковано нагляду, в якій закон протистоятиме живому людському духові як чужа, зовнішня сила. Законодавчі основоположення повинні підлягати подальшій «спеціалізації» в межах дійсної необхідності, а центр тяжіння слід переносити з «абстрактного правила» на живу дійсність.

Багатство змісту життєвих відносин, які породжують справжнє «живе», а не «писане» право, неможливо описати абстрактними юридичними нормами. Оскільки не буває цілком однакових судових справ, то діяти справедливо можна лише за здатності визначати якусь суттєву схожість. Однак виявити, що в рішенні якоїсь справи суттєве, а що ні, може лише суб'єкт, діяльність якого пов'язана із соціальним буттям, з «живим правом». Квінтесенція цього найбільш виразно й повно проявляється в діяльності судді, коли той, вникаючи у правову ситуацію, прагне пристосувати загальноправову норму до особливого й одиничного – до конкретних життєвих ситуацій. Із цього приводу І. Булгакова зазначає: «створення нового правового поля вимагає нового сприйняття його всіма ... на сьогодні суддя змушений не тільки тлумачити норми права, але і виходити зі справжніх намірів контрагентів, індивідуалізуючи кожний випадок». Аналізуючи сучасну правову реальність, А. Тоффлер доходить висновку, що сьогодні законодавство втрачає головне в дрібницях: воно не здатне виразити своєрідність і криккість виникаючих у соціальній практиці ситуацій, діє грубо й абстрактно. Унаслідок цього існують важливі галузі права, в яких узагалі відсутнє правове регулювання або воно обмежується загальними посиланнями чи рамковими нормами. На практиці важко створити ідеальну модель, за якою суспільні відносини були б настільки ідеально врегульовані в законі, що при виникненні правового спору можна було б ухва-

лити єдине рішення, законне й обґрунтоване. Безконечне різноманіття життєвих явищ та індивідуальна неповторність деяких із них не завжди дозволяють законодавцю, врегулювати їх шляхом прийняття абсолютно визначених норм права. Як результат – багато правових приписів мають відносно визначений характер, а їх застосування в конкретній ситуації певною мірою залежить від розсуду суддів або інших правозастосовників [5].

Окрім властивостей оптимального балансу між динамікою та статикою, абстрактним і конкретним, що найповніше дозволяє відобразити складність, багатогранність сучасної реальності, ще однією важливою об'єктивною причиною, з якою пов'язують виникнення й функціонування суддівського розсуду, обґрунтовують його необхідність і реальність є наявність альтернативних санкцій, принципу розумності та інших категорій, що характеризують «гнучкість» правової системи, застосовуються в рамках вибраного суддею варіанта «за» і «проти», а також існування різноманітних оцінних понять, які погано піддаються або взагалі не піддаються хоча б якійсь чіткій визначеності й конкретизації.

Сьогодні однією з вимог до формулювання термінологічного апарату законодавства є його однозначність. Однак у реальній ситуації ця вимога не завжди витримується. Суперечливість сучасного процесу вироблення законодавчих приписів полягає у тому, що вважається ніби будь-яка дуже складна пізнавальна проблема може бути розв'язана насамперед за рахунок редукції, спрощення та схематизації дійсності. Як результат: однозначність постає ідеалом, якого внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин важко досягти. Багатозначність терміна може бути пов'язана як зі специфікою конкретного слова, так і з тим, що одним терміном позначаються кілька понять. У свою чергу неконкретність, розпливчастість першого породжує неадекватність розуміння сутності других. У зв'язку із цим стає очевидним, що однозначність і точність у дефініціях законодавчого акта – це страх перед складністю й багатоманітністю зовнішнього світу. Крім того, оскільки такі явища завжди спрощують і схематизують реально багатоскладне й унікальне відношення, вони не завжди гарантують реалізацію справедливості, як раз навпаки, деформують, підганяють це відношення під складну законодавцем схему, а отже роблять не зовсім справедливим і судове рішення. Тому в гносеологічному плані постає проблема евристичного методу рефлексії над дуже складним процесом правотворення законодавчих

дефініції, коли складне явище досить важко навіть визначити. Право як проблема, що передбачає постійний творчий процес не може бути знята в системі чітко зафіксованих дефініцій. У зв'язку із цим виникає необхідність створення такої специфічної форми відображення правових явищ, за посередництвом якої в ряді випадків могли б закріплюватись найбільш загальні ознаки, якості, зв'язки й відношення різноманітних предметів, явищ, дій, процесів і при цьому створювались оптимально-чіткі умови для реалізації волі законодавця. Одним зі своєрідних інструментів досягнення вище окресленого, а водночас і «пов'язання» загального з одиничним, дійсного з можливим у правозастосовному процесі стало використання оціночних понять, які характеризуються рядом особливостей: з логічного боку їм властива певна невизначеність і незавершеність змісту, а з юридичного – вони відкривають можливість для розсуду судді, дозволяють врахувати особливості регульованої ситуації.

Міцно увійшовши у тканину правового регулювання суспільних відносин, оціночні поняття надають такому регулюванню необхідну повноту й гнучкість. За твердження В. Косовича, вагомість оціночних понять визначається їх здатністю відображати й регламентувати суспільні відносини, які мають багатогранну та здатну до еволюції значущість. Вони не тільки виступають особливою формою матеріалізації аксіологічних і правових установок людської спільноти, але й надають особливого характеру та форми юридичним нормам, до складу яких вони входять [8, 52]. Зміст оціночних понять значною мірою визначається кожним правозастосовником з урахуванням обставин конкретної справи, виходячи зі своєї правосвідомості, життєвого досвіду, базуючись на знанні права та практиці його застосування, виходячи із суддівського розсуду. Оціночні поняття відображають саму по собі соціальну значущість дій, подій, явищ без вказівки на їх формально визначені ознаки, і цим самим створюють судді передумови для індивідуального підходу до досліджуваних явищ. Як із цього приводу зазначає А. Абушенко: «специфіка використання оціночного поняття полягає у тому, що правозастосовник, знаючи про наявність його в нормі, не прагне з'ясувати для себе всі можливі життєві випадки, які б охоплювались ним. Він вчиняє (і це цілком зрозуміло) значно простіше – спочатку з'ясовує конкретні обставини, а вже потім вирішує для себе, чи підходять вони під те родове поняття, що позначене оціночною категорією» [1, с. 66].

За таких умов, будучи відображенням об'єктивної реальності, оціночні поняття стають такі ж пластичні, як і сама дійсність, узагальненням якої вони є. Вони не є чимось завершеним, аморфним, навпаки, містять у собі можливість подальшого розвитку, який здійснюється за рахунок їхнього пристосування при пізнанні особливого та одиничного. У зв'язку із цим слушними видаються зауваження А. Бергсона про те, що як би не «хотілося» законодавцю звести до мінімуму кількість оціночних понять у праві, вони повинні бути, інакше право перетвориться на жорстокий каральний механізм, в якому єдиним критерієм правового й не правового є логічна несуперечливість. Дедукція вельми неподатлива, а життя гнучке. Якими б вишуканими не були наші роздуми, вони не зможуть у всьому наслідувати найтонші контури мінливої реальності. Логіка не може визначити чи є діяння «малозначним», чи є зібрані у справі докази «достатніми». У кожному конкретному випадку суддя, як і будь-яка людина, користується професійним мисленням на основі «загального відчуття», здорового смислу для визначення відповідності конкретній ситуації загальному правилу. Це загальне чуття й породжує інтуїтивне або бажане право, що оцінює з погляду «загальності» й «спрямовує» в його бік процес юридичного мислення [3, с. 165].

Висновки. У підсумку проведеного аналізу проблеми визначення причинно-аксіоматичних основ суддівського розсуду можна зробити кілька значущих висновків, що розкривають його теоретичну й емпіричну буттєву необхідність. Інструментально-наукова цінність обґрунтування існування такого феномену, як суддівський розсуд, пов'язується з виявленням і поясненням особливостей діалектичної єдності матерії права та впливом на неї нормативних начал. Неважко помітити, що багато в чому виділення тих чи інших регулятивних властивостей суддівського розсуду є, по суті, універсальною конструкцією, що базується на низці фундаментальних положень-припущень, сумнівів чи заперечень й пропонує свій погляд на правову реальність, претендуючи на універсальне пояснення її динамічно-статичних, абстрактно-конкретних, суще-належних, раціонально-емпіричних основ і буття. Із цього випливає, що сам феномен «суддівський розсуд» не є «юридичною химерою», його вивчення дозволяє заповнити ті пласти правового знання, що приховані від безпосереднього сприйняття й проявляються тільки при глибокому пізнанні права в русі (зокрема, в правозастосуванні), а пізнання це має строго прикладний характер.

Список літератури

1. Абушенко Д. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе / Д. Абушенко. – М. : Издательство НОРМА, 2002.
2. Алексеев С. Общая теория права / С. Алексеев. – Т. 2. – М., 1981.
3. Бергсон А. Здравый смысл и классическое образование / А. Бергсон // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 163–169.
4. Булгакова И. Судовий розсуд у господарському процесі / І. Булгакова // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 44–49.
5. Гураленко Н. Судовий прецедент у системі джерел права: філософське та теоретичне осмислення : монографія / Н. Гураленко. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 256 с.
6. Жуйков В. Судебная защита прав граждан и юридических лиц / В. Жуйков. – М. : ГОРОДЕЦ, 1997. – 320 с.
7. Копоть В. Концептуальні основи правового реалізму): дис...канд. юрид. наук: 12.00.12. «Філософія права» / В. Копоть. – К., 2007.
8. Косович В. Оціночні поняття як джерело і форма права / В. Косович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – С. 52-59.
9. Малишев Б. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект): дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. «Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень» / Б. Малишев. – К., 2002.
10. Мишина Е. Судейское усмотрение и правоприменение // Право и правоприменение в России: междисциплинарные исследования / Под ред. В. Волкова. – М. : Статут, 2011. – 182 с.
11. Скловский К. Собственность в гражданском праве / К. Скловський. – М., 1999.
12. Храмов Д. Нетрадиционные источники российского частного права: общетеоретический аспект: монография / под науч. ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. Малько. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 196 с.

Стаття надійшла до редколегії 20 березня 2012 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.В. Никифороком.

N.A. Guralenko

Cause-axiomatic foundations of judicial discretion

Summary

The paper analyzes the importance of role of judicial discretion in the current legal reality, determined the cause-axiomatic basis for the use of such tools.

Key words: judicial discretion, judicial knowledge, valuation concepts.

N.A. Guralenko

Причинно-аксиоматические основы судейского усмотрения

Аннотация

Анализируется значение судейского усмотрения в условиях современной правовой действительности.

Ключевые слова: судейское усмотрение, судейское познание, оценочные понятия.